

TARDY LAJOS

DUNAI HAJÓÚT A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN (1698)

A török hódoltságot követő évtizedek Magyarországgal foglalkozó útleírás-irodalom mind számszerűen, mind terjedelmét tekintve, mind pedig a tartalmi minőség vonatkozásában — erősen visszaesett. Tulajdonítható ez a Fényes Portával fenntartott diplomáciai érintkezés megritkulásának, részben más útvonalra terelődésének s ezzel együttjáróan a követi missziókról szóló útibeszámlók magyar szempontból érdektelenné válásának. De talán még inkább annak a körülménynek, hogy Magyarország elvesztette a kor élményekre sóvárgó utazói számára az oszmán világ előretolt bástyája exotikumot ígérő színterének szerepét — anélkül azonban, hogy a másfél évszázados megszállás utáni aléltásból már felezmélhetett és saját vonzó színeit, melyek korábban és később annyi külföldi útleíró érdeklődését megragadták, visszanyerte volna.

Ezért is érdemes elővenni *Johann Caspar Anton Hammerschmid* eléggé ösztövért úti-feljegyzéseinek magyarországi részleteit, annál is inkább, mivel közléseinek szűkszavúságáért meglehetősen kárpótolnak az általa látott magyar városokról készített rajzai, melyek a gyakorlatlan kézre valló viszonylagosan kezdetleges kivitel ellenére mégiscsak gazdagítják e korra vonatkozó városkép-anyagunkat.

A kézirat szerzőjéről, Hammerschmidről jóformán csak annyit tudunk, amennyit úti-feljegyzéseinek elején önmagáról elmond; életének befejező szakaszát pedig munkásságának osztrák méltatója, V. O. Ludwig¹ sem tudta rekonstruálni.

1672. december 31-én született a csehországi Lichtenstadtban (ma: Hroznetin). Iskoláit szülőfalujában kezdte meg, majd a szomszéd város piarista gimnáziumában folytatta, de tanulmányait idő előtt be kellett fejeznie, mivel apja nem volt hajlandó a költségek viselésére. A helyi közigazgatásban kap állást, a járási főnökség gazdasági hivatalában, majd a badeni őgróf szolgálatában irnokként dolgozik. Ebben a minőségben örökös kiszállások tarkítják szürke hivatalnoki pályáját és lassan életelemévé válik a gyakori utazás. Néhány évig csak a szülőfalujához többé-kevésbé közel fekvő községekbe, mezővárosokba vezetí útja, de nem sokkal később már Ausztriát és Bajorországot is bejárja. A látottakat szorgalmasan feljegyzí útínaplójába; ahol régiségekre, várromokra, tornyokra, szép templomokra, öreg ágyukra bukkan, mindenről megemlékezik néhány szóval, hiányos műveltsége azonban meggátolja abban, hogy az igazi műértő szemével lássa a kítárlukozó világot.

1698-ban elveszti állását, anyagi gondok közé kerül; ekkor Bécsben Borckhart udvari titkár jóvoltából Huyn gróf szolgálatába léphetne, mint kulcsár – ami az örökös vándorlásokra sóvárgó Hammerschmidnek éppenséggel nincsen inyére. Kapóra jön neki, amikor arról értesül, hogy Wolfgang Öttingen gróf császári követ – aki Magyarországra készül, hogy az oszmán birodalom meghatalmazottaival folytatott tárgyalásokat békeszerződéssel lezárja – kísérszemélyzetet toboroz. „Kedvet kaptam arra, hogy Magyarországgal is megismerkedjem, s jelentkeztem a grófnál, aki teljes ellátás mellett havi 25 forint fizetéssel mint élelmezési tisztet felfogadott” – írja naplóírónk feljegyzéseiben, amelyeket a bécsi útrakeléstől kezdve bocsátunk magyar fordításban az olvasó rendelkezésére.

„Az Ottomán Portával 1698-ban Szlavóniában folytatandó béketárgyalásokra induló császári követség útinaplója

Mivel néhány napig rendkívül erős ellenszél dühöngött, csak szeptember 27-én délután három órakor keltünk útra, miután a szél valamennyire lecsillapodott. Bal oldal felől magunk mögött hagytuk Baselaut, de négy órányi út után két mérfölddel Bécs alatt, Neugebaunál már ki kellett kötnünk, mivel az ismét felerősödött szél miatt a hajók nem mertek az út folytatására vállalkozni. Szeptember 28-ra azonban a szél erőssége csökkent és folytathattuk utazásunkat. De alig hagytuk jobb felől magunk mögött Ebersdorfot, amikor ismét nagy szél kerekedett és kevés híján rásodort egy öreg fatönkre, melyet azonban szerencsésen elkerültünk. Ám nyomban ezután zátonyra futottunk és ha hajónk orrának vasalása egyenes lett volna², feltétlenül darabokra tört volna. Ezután Fischamendbe érkezünk, ahol már ott vesztegelt az e hó 24-én elindult velencei hajó. Majd Petronell következett, melynek várát Traun gróf, az alsó-ausztriai rendek marsallja birtokolja. Ezt *Dévény*³ követi, egy régi vár, melyet a török a lezajlott háború folyamán hasztalanul igyekezett elfoglalni. Utána Hainburg mezőváros tűnik fel, ahol a törökök 1683-ban mérhetetlenül sok embert mészároltak le. Lemb falu után egy Deutsch-Altenburg nevű falu mellett hajóztunk el, este négy órakor pedig elérkeztünk *Pozsonyba*. Nem nagy város, házai alacsonyak; mellette a hegyen emelkedik a szép királyi vár. Elindultunk a város megtekintésére; főleg a Szent Márton-templomot és a jezsuiták szép gyógyszertárát néztük meg. Az elővárosban láttuk a koronázási halmot⁴, melyre a magyar király a koronázás során felvágat és két vágást tesz Kelet felé, annak jeléül, hogy fegyvereit a török ellen fogja fordítani. Kicsi halom ez, melyet igen eléktelenít egy elhanyagolt gyalogjárda és a sok piszok. Az éjszakát hajóinkon töltöttük, majd szeptember 20-án útrakeltünk és délután *Gutor* mellett hajóztunk el. Az éjszakát a *Halászi* nevű mezővárostól két óránypora fekvő szigeten töltöttük, ahol nagy tömegű vadon termő tormára bukkantunk.

Szeptember 30-án korán reggel vízre szálltunk és déltájt *Ásványba*, egy meglehetősen nagy faluba érkezünk. Itt ismeretséget kötöttünk egy Vajdás nevű kilencven esztendősen igen gazdag paraszttal, akinek – egyebek mellett – mintegy háromszáz lova volt. De megismerkedtünk a sajátszerű magyar kenyérsütéssel, valamit lótarással is. Még aznap délután ismét útra keltünk s miután jobb kéz felől *Medvét* és *Gönyüt*, bal kéz felől pedig

Lélt magunk mögött hagytuk, *Szálláshelyen* állapodtunk meg. Itt szerencsétlen esemény tanúivá váltunk: a követ úr udvarmesterének 14 éves fia, amikor hajóra akart szállni, a Dunába esett és mivel az éjszaka sötétségében nem lehetett a hajóról gyorsan intézkedni, a vízbe fulladt.

Október 1-én a déli órákban érkezünk hajónkkal *Komárom*-ba. A nagyszerű védművekkel ellátott kettős erődből álló várrendszer⁵ a Csallóközben fekszik. Ha az első erődbe belép az ember, a bástya sarkában egy kezében koszorút tartó szűz kőszobrára esik tekintete, mely azt jelképezi, hogy ez a vár sohasem került még ellenséges kézre⁶. A belső várban felhívták figyelmünket a Kisdednek a templomban levő szobrára, melyet a város ismertetőjelének tekintenek. A templom feletti részen kis házak állnak, amelyeket katonák laknak. E várat eredetileg I. Ferdinánd építtette, aki rendkívül szilárd bástyákat és erődműveket emeltetett; a vár kitűnő szertárral és erős helyőrséggel rendelkezik. 1594-ben a törökök Szinán pasa⁷ vezérlete alatt kemény ostrom alá fogták, de a várőrség olyan hősiiesen védekezett, hogy szégyenszemre el kellett takarodniuk.

Október 3-án korán reggel felkerekedtünk és jobb kéz felől elhagytuk *Esztergomot*, egy eléggé magas hegyeh fekvő régi – a legutolsó ostrom során súlyos károkat szenvedett – várat. A hegy lábánál, a Duna-szegletben, a Vizivárosban néhány száz ház található. A várral szemben *Párkány* terül el, ahol a Garam folyó a Dunába ömlik. A vár valaha tekintélyes, körbástyákkal jól ellátott erőd volt, most azonban igen romos, annyira, hogy már alig tekinthető annak.

Miután bal kéz felől⁸ elhagytuk *Visegrádot*, ezt a régi, magasan fekvő, teljesen rombadólt várat, a másik oldalon pedig *Marost*⁹ és a rossz állapotban levő *Vácot*, a *Szentendrei* szigeten kötöttünk ki, két mérföldnyire Buda felett.

Október 4-én reggel nyolc óraker szerencsésen *Budára* érkezünk. Itt további hajósnépet toboroztunk a rácok köréből és egyéb ügyeket is intéztünk, de közben belátogattunk a városba és a várba is. Mindkettő egy hegyen fekszik, egy magasságban az ágyúházzal¹⁰; állapotuk felettébb romos és két-két körbástyától, valamint a *contrescarpe*¹¹ egy részétől eltekintve vajmi kevéssé hozták rendbe a falakat. Minden egymás hegyénhátán, különösen a palotában, már semmi sem látható, mivel az aknák és az ostrom idején felrobbant lőpor mindent romhalmazzá tettek.

Délután bejártuk a Rácvárost, mely megannyi rendetlen, alacsony házból áll – ezekben azonban minden kapható. Majd a repülőhídon átkelve Pestre látogattunk, ahol először is a kívülről jelentéktelen, belülről szegényes díszítésű rác templomot tekintettünk meg, majd a pálos és a ferences atyák templomait; mire beesteledett, visszatértünk Budára. A rác templomot illetően érdemes megemlíteni, hogy a középső ajtót, amelyen keresztül a főoltárhoz be lehet lépni, vagyis arra a helyre, ahol miséiket mondják, fejérszemély meg nem érintheti. Ezért aztán az az asszony, aki ott időzésünk során a templomban volt, bennünket kért meg arra, hogy tegyük be az ajtót. Október 5-én reggel 9 óraker, miután korábban egy fürdőben élveztük a meleg víz áldását (egy másik fürdő víze közel Budához egy négykerekű vizimalmot hajt meg), tovább utaztunk. Elhaladtunk a Szent Margitról elnevezett sziget, *Hamzsabég*¹², *Szigetszentmiklós* és *Ercsi* mellett, egészen az *Adony* nevű, rácok lakta nagy faluig, mely szükség esetén négyszáz lovas tud kiállítani. Korábban *Potentiana* volt a neve, de amikor az előző évszázad folyamán Szulejmán szul-

tánnak Bécs alól vissza kellett vonulnia, egészen idáig hátrált és ekkor a falut Dzsán Kurtaránnak nevezte el, ami annyit jelent, hogy „lelkünk biztonságban van”¹³: most a magyarok Adonynak nevezik. Este hajósnépünk a vitorlakötélzet mellett sípszóra különös testtartással kardtáncot lejtett, ami igen szép látványt nyújtott.

6-án kora reggel felkerekedtünk; *Rácalmás*, *Pentele* és *Dunaföldvár* mellett hajóztunk el, majd *Pakson* kikötöttünk; az éjszakát is itt töltöttük. Eredetileg szépen épített, de most romos török vendégfogadót¹⁴ láttunk. Ezen a napon 13 mérföldet tettünk meg vizen.

Október 8-án *Pandur*, *Csanád* és *Kalocsa* mellett vitt utunk; az utóbbnevezett helység a második magyar érsek székhelye. Kilenc óra körül érkeztünk *Bajára*, mely nagy rác mezőváros, mintegy 20 000 lakossal, akik közül állítólag kétezer a német. Az esti órákban szálltunk ismét vízre és két órai hajóút után táborot vertünk.

Október 9-én érkeztünk *Vörösmartra*; a hadsereg itt vert hidat a Duna felett.

Ugyanennek a hónapnak 10. napját teljes egészében a vizen töltöttük és csak az esti órákban kötöttünk ki, éspedig ott, ahol a Dráva a Dunába ömlik. Az éjszaka folyamán az egyik hajó két embere kevés híján odaveszett; ezeket halvásárlás céljából a Dráván felfelé, *Daljá*-ba küldték; itt azonban teljesen leitták magukat és csónakjukkal a vízbe fordultak; csak nagynehezen sikerült megmenteni őket.

Október 11-én *Erdőd* mellett hajóztunk el; régi vár, melynek néhány tornya még áll s ezekben katonák állomásoznak. Ősi fészke annak a magyar grófi nemzetségnek, melynek egyik tagja¹⁵ ma a Magyar Kamara elnöke. E hó 6. óta egyfolytában akkora hőség tombol, hogy a legnagyobb kánikula idején sem lehet nagyobb. *Vukovár*: vár és falu, száz huszárral, négyszáz hajdúval és negyven némettel. Az éjt *Ilok* felett töltöttük, egy szigeten, nem messze Bukintól.

E hó 12-én elhajóztunk *Ilok* mellett. Vára a hegy tetején emelkedik; 150 német katonára állomásozik itt, akiknek Ruprecht kapitány a parancsnoka a Hermenstein-ezredből, továbbá 400 huszár és hajdú. Ez a szerémi hercegségnek — amelynek Don Livio Odescalchi az ura, aki ezt ő császári feleségétől egy esztendő előtt 700 000 forintért vásárolta meg — a székvárosa. Helytartója Bonini apát, aki a szigeten él. *Banostor* — kicsi vár, helyőrsége mindössze néhány hajdúból áll. Ez a vidék igen kevésbé biztonságos, mivel a szabácsi vár török katonái örökösen erre portyáznak. Végre *Futtakra* érkeztünk, ahol Öttingen gróf úr őkegyelmességének egy majorházat rendeztek be szállás gyanánt. Szárazföldi úton egy nappal korábban ideérkezett lovászmesterünket már itt találtuk; mi azonban, mint eddig, továbbra is hajóinkon maradtunk. Futtak nagy rác falu 5000 lakossal, ahol a rác papok egy egykori bosnyák király közszemlére kített tetemeit őrzik és szentnek kijáró tisztelettel övezik. Ide a szép, újdonságként viselő Corbelli-ezred díszkíséréte mellett vonultunk be.

Október 14-én néhányadmagammal az innen két órányira fekvő Pécsváradra látogatam az erőd megtekintése céljából.”

Ettől kezdve az útiemlékezőeknek ez a szakasza megszűnik, illetve jellege megváltozik, statikussá válik. Hammerschmid ugyanis ezt követőleg színes, érdekes, de inkább személyes jellegű megfigyeléseit beszéli el a karlócai tárgyalásokra érkezett császári, orosz, angol, velencei, holland, angol stb. követségek vezetőinek és tagjainak egymás kö-

zotti érintkezéseiről, politikai és udvariassági látogatásairól. a protokolláris eseményekről, majd magukról a béketárgyalásokról, végezetül pedig a szerződés szövegét ismerteti. Számunkra különös érdekességgel bírnak a hazánk művelődéstörténetében jelentős szerepet vitt a béketárgyalásokon is résztvett Luigi Ferdinando Marsigliáról feljegyzett adatok is. Az utazás, a helyváltoztatás mozgalmasságának eléggé szürke tükrözése helyett a karlócai tárgyalások kulisszatitkaiba tekinthetünk be.

A szerződések ünnepélyes aláírása után „február 2-án elhagytuk *Karlócat* és még ugyanezen a napon hajón átkeltünk a Dunán *Péterváradra* (mivel a jégzajlás használhatatlanná tette a hajóhidat). Az éjszakát *Futtakon* töltöttük, majd *Pécs*, *Zombor*, *Baja* és *Kiskunhalas* érintésével *Kecskemétre* érkeztünk. Itt három hétig vesztegeltünk, mert ki kellett várnunk, hogy a ratifikált békepontozatokat a két szerződő császár kicserélje. Ottani tartózkodásunk ideje alatt a Bécsbe utazó Marsigli ezredes urat *Kecskemét* környékén két ízben is rablók támadták meg, melynek során két sebet kapott. Szakácsa viszont, aki kardjával ugyancsak bátran védekezett, öt helyen sebesült meg és belehalt sebeibe. Marsigli kíséretének néhány tagja – köztük négy muskétás – menekülésre fogta a dolgot. Azt a két rablót, aki nem adta meg magát, a környékbeli falvak egyikében elfogták és *Kecskemétre* kísérték, majd elretentő példa statuálása céljából a rablótámadás helyén kerékbe törték.

1699. február 27-én *Kecskemétről* elindultunk *Pestre*. Az első éjszakát egy tanyán töltöttük, másnapra *Pestre* érkeztünk, ahol egy napot pihenésnek szenteltünk. Majd a repülőhídon átkeltünk *Budára*, ahonnan *Esztergomon* keresztül *Neszmélybe*, majd *Győrbe* érkeztünk, ahol – akárcsak a többi helyen – ágyuk dízsörtüzeivel köszöntöttek bennünket. Győrről éjszakáztunk, majd *Moson* érintésével *Magyaróvárra* érkeztünk s itt szálltunk meg éjszakára. Aztán *Szalonakon*¹⁶ át *Bruck an der Leytha*-ba, majd március 11-én szerencsésen *Bécsbe* érkeztünk.”

A hazatérés után *Öttingen* *Wolfgang* gróf személyzete feloszlott, de *Hammerschmidet* egy ideig még megtartotta szolgálatában. A grófi udvarmester kíséretében többször is huzamos időt töltött Magyarországon. „*Szalonakon* hat hétig tartózkodtam s gyakran ellátogattam *Magyaróvárra*, *Mosonba* (itt tartotta udvarát egykoron *Salamon király*, udvari bolondjával, *Markalffal*¹⁷) – Ahol valaha az ő vára állt, ott most egy szép vendégfogadó található és mintegy harminc ház. Ahol *Markalf* lakott, most egy tanyaház látható. Az egész helység *Tollemille* udvari kamarai tanácsos tulajdona), *Mosonszentjánosba*, *Mosonszentandrásra*, *Boldogasszonyra*, erre a szép búcsújáró helyre és láttam a *Kálvária*-hegyet, *Krisztus-szobraival*.”

Ezután *Hammerschmid* visszatér *Bécsbe*, nézeteltérése támad a gróffal és kilép szolgálatából. Egy ideig állást keres, majd *Gallatin de Chasteaumieu* császári főhadbiztos alkalmazza, akinek kíséretében *Sopronba* utazik: „*Sopron* igen szép város, körfal és mély árok övezi, előtte kiterjedt előváros, sok szőlőskerttel”. *Sárvár* „nagyserű átkelőhely a mocsáron keresztül, közel a *Rába* folyóhoz”, majd „*Vát*¹⁸, újabb átkelőhely a mocsáron át, utána *Pápa*, ahol egy időre megszálltunk, de itt más jóban nem volt részem, mint a helyi termésű jó borban és a szabad vadászatban. Innen főnökömmel együtt *Celldömök* és *Sopron* útbaejtésével *Bécsbe* utaztunk...”.

Bécsből már egyedül tér vissza, önállóan tárgyal Moson megye, majd Veszprém megye fő- és alispánjával, nehezen megoldható ellentétek jegyében. De kellemes élménye is akadt:

„1700 februárjában, amikor a Bécsbe igyekvő török követség keresztülvonult Győrön, magam is megnéztem őket. A magyar nemesség rendkívül díszes fogadásban részesítette őket”.

Az emlékezések utolsó jelentősebb magyar vonatkozását az 1712. évi koronázási ünnepélyek rövid leírása jelenti. Hammerschmid ekkor már a cseh udvari Kancellária hivatalnok.

Bécsben „sok szó esett a magyar koronázásról s nem alaptalanul. Május 17-én az udvari kancelláriák személyzete víziúton előre Pozsonyba utazott; jómagam a cseh kancellária kötelékében szintén ott voltam. Őfelsége május 19-án érkezett oda. Este hat órakor tartotta bevonulását, magyar díszruhába öltözve, a Duna felett készített hajóhídon keresztül a városon át a városba, sok magyar püspök, prelátus, mágnás és nemes kíséretében. A vár ágyui derekasan dörögtek; a katonai díszkíséretet a Neuburg-gyalogezred és az Althan-dragonyosozred szolgáltatta; az őrséget a várban a granátosok, a hegyen és a városban pedig a muskétások és a nemzeti milícia adták. A Szent Mihály-kapu előtt egy fatetővel fedett alkalmi épület egy dragonyosszázad körletül szolgált; előtte éjjel-nappal őrszemek strázsáltak. Május 22-én a Szent Márton-székesegyházban – mely nem tudott mindenkit befogadni – nagy néptömeg szemeláttára szerencsésen végbement a koronázás. Őfelsége a városon keresztül haladva az elővárosban felállított emelvényen letette ünnepélyes esküjét, majd a királydombon megtette a vágásokat Kelet felé, a magyar Udvari Kamara elnöke pedig nagytömegű frissveretű emlékérmét szórt a nép közé. Mindezt követően az uralkodó és kísérete visszatért a várba, a magyar országgyűlés pedig megkezdte üléseit, azzal a szándékkal, hogy munkálatait még Őfelsége jelenlétében berekeszti”.

Hammerschmid leírja, hogy ezt követően még csaknem két hónapot töltött Pozsonyban, de ekkor főnökének, gróf Wratislaw cseh kancellárnak utasítására Bécsbe távozott. Mint írja, „a magyar országgyűlés csak nem akart befejeződni és Őfelsége tizenegy heti pozsonyi tartózkodás után valamennyi ott időző udvari kancelláriával együtt visszatért Bécsbe”.

És ezzel Hammerschmid útiemlékezéseinek utolsó magyar vonatkozású feljegyzése is lezárult, jóllehet írásának városképeiből, egyéb ábrázolásaiból is kitűnően az ország sok más részét is bejárta a későbbiek folyamán.

Hammerschmid lelkiismeretes, tisztességes gazdasági hivatalnok lehetett, akiben megvolt a vágy a nagyvilág megismerésére, csak éppen túlságosan is szerény alpműveltségét a későbbiek folyamán sem egészítették ki a felsőfokú iskoláztatást pótló széles körű élettapasztalatok, az elmélyült önképzésből fakadó tudományos, művészeti vagy irodalmi ismeretek. Így csak a külsőségek felszínen mozgó megragadására futott látásából és tollából, az önálló ítéletalkotás igénye nélkül; nem igyekezett, vagy talán nem is volt képes az élményeket átélni, érzéklni és érzékeltetni. Pesti és budai rövid beszámolója inkább csak azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert szemtanúi hitelességgel tűnik ki soraiból, hogy tizenkét esztendővel a török uralom után még mindig milyen siralmas és

elhanyagolt a város képe s egyhangú a lakosság élete; legfeljebb a Rácváros élénk kereskedelmi forgalma utal arra, hogy a vérkeringés kezd lassan helyreállni — bár az sem hagyható figyelmen kívül, hogy e városrész lakói a hódoltság éveiben is kiténtek élelmességükkel, pezsgő kereskedelmi forgalmukkal.

Bár útrakelése előtt kifejezi az örömét, hogy megismerkedhet Magyarországgal, feljegyzései mégis arról tanúskodnak, hogy országos és helyi viszonyaink iránt komoly érdeklődéssel nem viseltetett; egyedüli személyes kapcsolatát a gazdag ásványi lótenyésztő paraszttal való megismerkedése jelentette. Némileg bővebben foglalkozott a szerb lakossággal, ami érthető, mert a Csehországban született, szláv nyelvismerettel rendelkező szerző ezeket lényegesen közelebb érzi magához. Ezt tükrözi az a tény is, hogy elsősorban az ő templomaikat látogatja, szokásaikat ismerteti — legalább néhány mondat erejéig. De mind a magyarok, mind a szlávok vonatkozásában megállapíthatjuk: voltaképpen csak a látottak regisztrálására, jó gazdasági tisztviselőhöz illő „elkönyvelésére” szorítkozik, anélkül, hogy önmagával szemben a látottak okai megvilágításának igényét támasztaná. Vagyis tekintetét nem a leendő olvasó felé fordítja; inkább — ha a késői kommentátor egyáltalán megkísérelheti, hogy magyarázatot találjon — az lehet a célja, hogy majdan, öreg korára feltámaszthassa feljegyzéseinek segítségével emlékezetében az utazásai során átélt élményeket.

A korábbi évszázadok nyomtatott vagy kéziratossá váló útbeszámolóira jellemző, hogy szerzőik szinte kivétel nélkül előtanulmányokat végeztek, melyek során eleve némi képpel rendelkeztek a meglátogatott ország történelméről, lakosságáról, természeti adottságairól, városairól stb. Hammerschmidnél ennek nyomát sem találjuk; csak azt „örökíti meg” egy-egy tömondattal feljegyzéseiben, aminek a véletlen jóvoltából szemtanújává vált. Igénytelenségét mutatja, hogy még az általa látott — olykor le is rajzolt — helységek nevét is igen hibásan, kezdetlegesen rögzíti — még azt a fáradságot sem vette magának, hogy némi utánjárással helyesbítse toponimiai adatait. Így aztán nem volt éppenséggel könnyű munka annak szabatos megállapítása, hogy Sena mögött Szőny, Ansabi mögött Hamzsabég (Érd), Gumi mögött Gönyü, Goudereigen mögött Guttor rejlik.

Hammerschmid útiemlékezéseinek mind e gyengéi ellenére mégis leszögezhetjük, hogy két és fél évszázad utáni feltámasztása mégsem volt felesleges. Ez azonban nem annyira művének szövegrészére, mint inkább illusztrációira, elsősorban városképeire vonatkozik. Ezeket a szövegközi tollrajzokat kétségteljesen maga Hammerschmid készítette, hiszen legendáikat saját kezűleg írta az ábrázolatok alá; ezt V. O. Ludwig sem teszi vita tárgyává. Más kérdés viszont, hogy az útiemlékezések kéziratának rajzai közül melyik minősül többé-kevésbé másolásnak, átvételnek és melyik eredetinek. Így pl. az 1686. évi várostrom pest-budai rajzát a szerző feltehetően más ábrázolásból vette át (bár az is lehet, hogy a személyesen hallottak alapján maga rekonstruálta az akkori helyzetet), viszont jónéhány rajza és felvonulás-vázlata az eredetiség jegyeit viseli magán. Mind az előbbieket, mind az utóbbiak egyaránt arról tanúskodnak, hogy bár Hammerschmid a grafikát sem üzte művészi fokon, ugyanakkor rajzai mégis hozzájárulást jelentenek városaink XVI. század végi képének teljesebb megismeréséhez.

Jegyzetek

1. Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, Ms. 1103., ff. 1–107. Vö. *Ludwig V. O.: Memoiren eines Vergessenen (1691–1716)*. Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg. Wien – Leipzig 1915.
2. Vagyis a felkunkorodó hajóorr jóvoltából a vizijármű lassulva, fokozatosan került rá a homokpadra.
3. A Hammerschmid által közölt – többnyire német vagy a felismerhetetlenségig hibásan leírt magyar – helységnevek ma használatos alakukban szerepelnek a fordításban. A kiemelések – amelyek célja a helységnevek könnyebb megtalálása – szintén nem Hammerschmidtől származnak.
4. Az egykori koronázási dombtéren egészen 1873-ig állt az a domb, amelyről a megkoronázott király a négy világtáj felé egy-egy kardvágást tett.
5. Az ún. Öregvár és az Ujvár. Az Ujvár kazamatákkal ellátott ötszög alakú erődítménysorozata szorosan csatlakozott az Öregvárhoz. Az előbbi 1557-ben készült el, az utóbbit az 1649. évi megyei jegyzőkönyv „novum castellum”-nak nevezi.
6. A helyi hagyomány szerint a leányalak fűgét mutat a töröknek.
7. Hammerschmidnél Iman Bassa.
8. Hammerschmid itt tévedett. Visegrádot jobb kéz felől hagyták el.
9. Nagymaros és Kismaros akkor közös neve.
10. Itt: Blockhaus; a mai citadella helyén álló kis erőd, ágyuház.
11. Contrescarpe – a várak külső, – a várfaltól távolabb fekvő – rézsűje
12. A mai Érd.
13. Hammerschmidnél: Dschan Kursaran. Értelme helyesen: lélekmentő.
14. Karavánszerájt.
15. Erdődy Kristóf gr.
16. Helység Vas megye egykori felsőőri járásában: ma Schleining, Burgenland, Ausztria.
17. Hammerschmid kritikátlanságára és hiányos alapműveltségére vall, hogy ezt az ősi zsidó mondán alapuló, a középkorban mind a keleti, mind a nyugati irodalmakba átszármaztatott históriát – amelyet 1577-ben Heltai Gáspár ágyazott be a hazai környezetbe – készpénz gyanánt elfogadta.
18. Helység Vas megye szombathelyi járásában.

LAJOS TARDY

EINE DONAUREISE IN 1698, NACH VERTREIBUNG DER TÜRKEN

Die Donau verlor ihren Charakter als internationale Wasserstraße auch zu jener Zeit nicht völlig, als sie in einer Entfernung von wenigen Meilen unterhalb Wiens bis zum Schwarzen Meer die Ufer der vom Osmanischen Reich besetzten Länder bespülte. Diplomaten und Kaufleute benützten zwischen Wien und Belgrad fast ausschließlich die Donauschifffahrt, wenn sie zwecks Erfüllung ihres Auftrags oder zur Abwicklung ihrer Handelsgeschäfte nach Konstantinopel reisten und eine lange Reihe von Itinerarien, die der Nachwelt erhalten blieben, berichten über die Einzelheiten dieser an Schwierigkeiten so reichen Schiffreisen.

Der im Jahre 1672 in Roznetin (mit früherem Namen Lichtenstadt) in Böhmen geborene Johann Caspar Anton *Hammerschmid* ist vermutlich der erste Reisebeschreiber der nach der Belagerung Wiens im Jahre 1683, beziehungsweise nach der Befreiung von Buda (Ofen) im Jahre 1686 den ganzen ungarischen Donauabschnitt bereist hat. Sein objektiver, ja geradezu ein wenig kränkend gleichmütiger Bericht widerspiegelt getreu jene jämmerliche Lage, die er in diesen Gegenden nach Liquidierung der 150 jährigen Türkenherrschaft erfahren mußte. Verfallene Burgen, niedergebrannte Ortschaften umgeben die einst blühende Uferlandschaft des großen Stromes, und der Reisende findet nur dort frischere Farbflecke, wo die Uferlandschaft durch Zufall von der Stationierung der alles zerstörenden osmanischen Heere und auch vom unmittelbaren Kriegsgeschehen verschont blieb.

Aus der Beschreibung Hammerschmids – deren Original in der Bibliothek des Chorherrenstiftes zu Klosterneuburg unter Nr. Ms 1103 (ff 1–107) – verwahrt wird – geht hervor, daß nach der 150jährigen Türkenherrschaft die Wiederherstellungsarbeiten entlang des damaligen ungarischen Donauabschnittes bis zur Jahrhundertwende nicht oder kaum begonnen haben, die Bevölkerung des verwüsteten Landes warteten unter schlechten Sicherheitsverhältnissen, in Gleichgültigkeit versunken darauf, daß sich die Zeiten zum Besseren wenden. Im Kreise der ungarischen Bevölkerung ist der Anblick von Wohlstand und Zufriedenheit eine Ausnahme, der allgemeine Eindruck ist vom Mangel an Ackerbau, Gewerbe und Handel, von der großen und allgemeinen Armut gekennzeichnet, wovon allein die serbischen Gemeinschaften eine Ausnahme bilden, die auch unter der Türkenherrschaft in annehmbaren Verhältnissen lebten.

GÁL ÉVA

PEST VÁROS 1758. ÉVI TÉRKÉPE

A Pesti Polgári Lövész Társaság 1830-ra kiadott *Scheiben-Schützen Almanach*-jában mellékletként az alábbi című, rézmetszetű Pest-térkép jelent meg: „Der grund in der k. frey Stadt-pest. — Im Jahr MDCCLVIII.”, azaz „Pest szabad királyi város alaprajza 1758-ban” (1. kép).

A térképmelléklet a fallal körülvett Pest városát, vagyis a mai Belvárost ábrázolta, a városfal, a városkapuk, a rondellák, az utcahálózat és a telekhatárok feltüntetésével. Néhány telken felirat utalt az ingatlan birtokosára. A metszetkészítő az utcákat az ábécé A–Z-ig terjedő 23 nagybetűjével és öt égitest-jellel — a Jupiter, a Saturnus, a Föld, a Venus és a Mercurius itt-ott nem egészen pontosan megrajzolt jelével — látta el, magukat az utcaneveket pedig (német nyelven) a metszet felső sarkaiban, egy-egy kartusban elhelyezett jelmagyarázatban sorolta fel.

A metszeten azonban semmilyen utalás nem található a készítő kilétére, sem pedig az ábrázolás forrására. Az almanach szövege sem ad erre útbaigazítást. Mégis, a megjelenést követő időkben az almanachban közölt városalaprajzot hitelesnek tekintették, és több későbbi térképen reprodukálták, egyebek közt Blaschnek Sámuel 1835-ös, 1840-es, 1849-es Pest térképén, melléktérképként, „Pesth im Jahre 1758”, illetve „Pest 1758-ik évben” címmel.

„A régi Pest” című, 1873-ban kiadott úttörő jelentőségű könyvében Rómer Flóris is közzétette Pest 1758-as alaprajzát. A „Pest szabad királyi város 1758-ban” címet viselő térképmelléklet (2. kép), amelyet Rómer szerkesztett, erősen hasonlít a metszethez (a városalaprajz egésze, kivált az utcahálózat és a városfal, valamint az utcanevek tekintetében), néhány fontos dologban azonban el is tér tőle: a városkapuk rajzában, az ingatlanbirtokosokra vonatkozó feljegyzések egy részében, az utcaneveket jelölő betűk elhelyezésében. Fontos többlet a metszet nyújtotta ábrázoláshoz képest, hogy a Rómer szerkesztette térkép feltünteti az összes telekszámokat és az ingatlanbirtokosok nemzetiségi megoszlását.¹ Mindez kétségtelenné teszi, hogy — jóllehet címe lényegében ugyanaz, mint a metszeté — a Rómer-féle alaprajz forrása *nem* (vagy nem kizárólag) a lövészalmanachban megjelent metszet volt.

„A régi Pest” könyvben szereplő 1758-as térkép forrásának kérdése azért merül fel, mert Rómer sem jelölte meg közvetlenül az általa szerkesztett városalaprajz forrását. A könyvének megírásához felhasznált források között különleges hangsúllyal említi a városi telekkönyveket, s rajtuk kívül két régi pesti térképet nevez meg: „a belváros valószi-